

ASKAROV Abdurashid Murodjonovich
O'zbekiston xalqoro islom akademiyasi
Arab tili va adabiyoti al-Azhar kafedrası
dotsent v.b., filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

MOVAROUNNAHRDA BALOG'AT ILMINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ НАУКИ БАЛАГАТ В МАВАРАННАХРЕ

DEVELOPMENT STAGES OF SCIENCE OF BALAGAT IN MAVARANNAHR

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tilining balog'at fani, uning tarkibidagi ilmul bayon, ilmul maoniy va ilmul badi' haqida, ushbu san'atlarning yuzaga kelish tarixi, hamda, ushbu ilmlarni ajdodlardan qolgan og'zaki va yozma ma'naviy merosni o'rganishdagi ahamiyati bayon qilindi. Shuningdek, arab tili balog'atiga ulkan hissa qo'shgan olimlar Jurjoniy, Zamaxshariy, Taftazoniy, Sakkokiy, Qazviniy haqida so'z yuriladi.

Kalit so'zlar: arab tili balog'at fani, ilmul maoni, ilmul bayon, ilmul badi', polisemiya, sinonimiya.

Аннотация. В данной статье исследуется арабская риторика, включающая в себя три основные раздела: *ilm al-bayan* (наука о тропях), *ilm al-ma'ani* (наука о значении) и *ilm al-badi'* (наука о стилистических фигурах). Рассматривается история возникновения этих дисциплин и их значение для изучения устного и письменного наследия предков. Особое внимание уделяется трудам выдающихся ученых, внесших вклад в развитие арабской риторики: Джурджани, Тафтазани, Казвини.

Ключевые слова: риторика арабского языка, понимание его содержания: *ilmul maani*, *ilmul bayan*, *ilmul badi'*, история возникновения этих наук, полисемия, синонимия.

Annotation. This article explores the rhetoric of arabic language, comprehension of its contents: *ilmul maani*, *ilmul bayan*, *ilmul badi'*, the history of the occurrence of these sciences, and its role on studying the oral and written heritage of ancestors, scholars. The article also contains the works of the great scholars Jurjani, Zamakhshary, Taftazani, Sakkoki, Qazwini on arabic rhetoric.

Keywords: the rhetoric of arabic language, comprehension of its contents: *ilmul maani*, *ilmul bayan*, *ilmul badi'*, the history of the occurrence of these sciences, polysemy, synonymy.

KIRISH

Jahonda Qur'on, hadis va adabiy asarlar tadqiq etishda balog'atga bag'ishlab yozilgan asarlar asosiy ilmiy-nazariy manba vazifasini o'taydi. Bugungi kunda olimlar tomonidan «Muṭawwal», «Muḥtasaru-l-ma'āniy», «Šarḥu-l-miftāḥ» asarlari tekstologiyasi, tarkibiy tuzilishi, mazkur asarlardagi balog'at qoidalari hamda terminlarining qo'llanilishi borasida amalga oshirilgan tadqiqotlar Taftazoniyning balog'at ilmining nazariy qoidalarini ishlab chiqishda o'z uslubiga ega ekanini ko'rsatadi. Asarlarda itnob, istiora, muhassanat badi'iyya, tashbih, kinoya, qasr, iltifot masalalarida ilgari surilgan nazariy qarashlar sohada olib borilayotgan tadqiqotlar salmog'ini oshirishga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM

Qur'on i'jozini o'rganish va adabiy tanqid faoliyatining kengayishi tufayli balog'at ilmi jadal rivojlana boshladi. Balog'at ilmi rivojini Qur'on ma'nosini tushunish hamda adabiy jihatidan qilingan turli tadqiqotlarni to'rt davrga bo'lib o'rganish mumkin.

Balog'at ilmi rivojlanishining birinchi bosqichi X asr oxirigacha davom etgan bo'lib, bu davrda balog'at ilmi til va adabiyot, tafsir va ilohiyot ilmlari bilan birgalikda tadqiq etilgan. Bundan asosiy maqsad Qur'onni to'g'ri anglashga qaratilgan edi. Darhaqiqat, ko'p arablar Qur'onning balog'ati va fasohatini tushungan. Lekin, yangi avlodlar, ayniqsa arab bo'lmagan musulmon jamiyatlari uni tushuna olishlari uchun olimlar tomonidan turli izlanishlar amalga oshirilgan. Natijada balog'at mustaqil fanga aylangan. Bu davrda yetishib chiqqan tilshunos olimlar va adiblarning ko'pchiligi tafsirshunos edilar [24:43]. Binobarin, bu davrda yozilgan tafsirlar balog'atga oid ilk ma'lumotlar uchun asosiy manba hisoblanadi.

Islom dini keng tarqalib, arab bo'lmagan xalqlar tomonidan Qur'onni noto'g'ri tushunish xavotirlari paydo bo'lgach, dastlab arab tili grammatikasi qoidalarini tizimlash va mukammallashtirish zarurati yuzaga chiqdi. Mazkur qoidalar qatorida

adabiyot masalalari ham ko'rib chiqilganligi sababli balog'at qoidalari shu fanlar doirasida o'rganildi.

Sibavayhiy (vaf. 180/796) o'zining «Al-kitāb» nomli asarida tilga oid masalalardan tashqari balog'at ilmining mavzularidan hisoblangan ega (musnad), kesim (musnad ilayh), gapda maqsadga ko'ra egani taqdim qilish (gapda kesimni egadan avval keltirish), ta'xir (gapda kesimni egadan keyin keltirish), qiyosga teskari holda gap aytish, ta'rif (gapda egani aniq holda keltirish), tankir (gapda egani noaniq holda keltirish), xazf (gapda ega, kesim yoki boshqa gap bo'lagini tushurib qoldirish), amr (fe'ning buyruq mayli) va nahiyy (fe'ning inkor shakli) kabi mavzularni ham keltirgan [25:73]. Mubarrad (vaf. 285/898), o'zining «al-Kāmil» asarida til va adabiyot masalalaridan tashqari, majoz, tashbeh, tartib, majoz, isteora va boshqa mavzular haqida ma'lumotlar keltirgan. Mazkur asarda muallif balog'atning tashbeh mavzusini batafsil bayon qilgan. Johiz «Al-Bayān va-t-tibyān» nomli mashhur asarida fasohat, tashbeh, majoz, isteora, kinoya, muqtazo-l-hol kabi mavzularga ham alohida bob ajratgan.

Qur'ondagi so'zlar, ular ishora qiladigan ma'nolar, sifatlar va harakatlarning ba'zilari juda aniq (muhkam), ayrimlari esa noaniq (mutashābih) ekanini ochib berish uchun Yahyo ibn Ziyod al-Farro (vaf. 207/822) «Ma'āni-l-Qur'ān» (معاني القرآن), Abu Ubayda Ma'mar ibn Musanna (vaf. 209/824) «Majāzu-l-Qur'ān» (مجاز القرآن), Abul Barokat bin Anboriy «E'robu-l-Qur'ān» (إعراب القرآن), Ibn Qutayba (vaf. 276/889) «Ta'wīlu mushkili-l-Qur'ān» (تأويل مشكل القرآن), Abu Is'hoq az-Zajjoj (vaf. 311/923) «E'robu-l-Qur'ān» (إعراب القرآن) va Sharif ar-Roziy (vaf. 406/1015) «Talhīṣu-l-bayān fī mu'jizati-l-Qur'ān» (تلخيص البيان في معجزة القرآن) asarlarini yozganlar [25:64].

«Ma'āni-l-Qur'ān», «E'jāzu-l-Qur'ān», «Majāzu-l-Qur'ān», «Mushkili-l-Qur'ān», «E'robu-l-Qur'ān» nomli asarlar balog'at ilmini o'rganishga oid tadqiqotlarning boshlanishi bo'lib, bu asarlarda so'z va ma'no munosabatlari ko'rib chiqilgan.

Islom madaniyatining o'zga madaniyatlar bilan aloqasi natijasida vujudga kelgan ayrim holatlarga ilohiyot olimlarining yechim izlashi balog'at ilmi rivoji uchun sabab bo'ldi. Olimlar Qur'on mo'jizakorligiga e'tibor qaratib, majozni idrok etishning yo'llaridan biri bo'lgan balog'at masalalari bilan mashg'ul bo'ldilar. Qur'onning

mo'jizakorligiga doir Johizning «Nazmu-l-Qur'ān» (نظم القرآن), va Muhammad ibn Zayd al-Vositiyning (vaf. 306/919) «Iyḡāzu-l-Qur'ān» (إيجاز القرآن), Rummoniyni (vaf. 306/919) «An-nuktatu fī iyḡāzu-l-Qur'ān» (النكتة في إيجاز القرآن), Abu Bakr al-Boqiloniyni (vaf. 403/1013) «Mu'jizatu-l-Qur'ān» (معجزة القرآن) va Abul Hasan Abduljabborning (vaf. 415/1025) «Al-muḡanni fī abwābi-t-tawhid wa-l-'adl» (المغني في أبواب التوحيد والعدل) nomli asari muhim manba hisoblanadi [30:120].

Islom paydo bo'lganidan avval og'zaki ko'rinishda bo'lgan adabiy manbalar Abbosiylar davrining I asridan ijtimoiy va ma'rifiy taraqqiyot bilan birga yozma shaklda ham rivojlana boshladi. Balog'atning birinchi davridagi adabiy asarlar adabiy tanqid tamoyillarini belgilashga asos bo'lgan. Ular orasida Muhammad ibn Salam al-Jumahiyni (vaf. 231/846) «Ṭabaqāt fuḡūli-ṣu'arā'» (طبقات فحول الشعراء), Abu Zayd al-Qurashiyning «Jamharatu aš'āri-l-'arab» (جمهرة أشعار العرب), Ibn Qutaybaning «Aš-ši'r wa-ṣ-ṣu'arā'» (الشعر والشعراء), Ibn Mu'tazning «Ṭabaqātu-sh-shu'arā'» (طبقات الشعراء) va Abul-Faroj al-Isfahoniyni (vaf. 356/967) asarlarini balog'atning bu davrdagi nodir manba'lardan deb hisoblash mumkin. Adabiy tanqid nuqtai nazaridan nihoyatda samarali bo'lgan bu davrda adabiy tanqid va balog'at o'zaro bog'langanligi ko'rinadi [26:124].

Balog'atning ikkinchi davri milodiy X asr oxiridan XIV asr oxirigacha davom etgan. Bu davrda yozilgan asarlarda balog'at fani mavzulari birinchi o'ringa chiqadi. Balog'at ilmi atamaları paydo bo'lib, bu ilm mustaqil fan sifatida shakllana boshladi. Abu Hilol al-Askariyni «Kitābu-ṣ-ṣinā'atayn» (كتاب الصناعتين), Ibn Rushdning (vaf. 463/1070) «Al-'umda» (العمدة), Ibn Sinonning «Sirru-l-faṣāḡa» (سر الفصاحة), Abu Tohir Muhammad ibn Haydar al-Baḡ'dodiyning (vaf. 517/1123) «Qānūnu-l-balāḡa» (قانون البلاغة) – bu davrning eng muhim asarlaridan hisoblanadi. Shuningdek, bu davrning eng mashhur asarlari qatoriga balog'at ilmi tarixidagi buyuk nazariyotchilardan biri bo'lgan Abdulqohir al-Jurjoniyni «Asrāru-l-balāḡa» (اسرار البلاغة) va «Dalāilu-l-i'jāz» (دلائل الإعجاز) asarlari ham kiradi.

Zamaxshariy Qur'on balog'atini keng yorituvchi «Al-kaššāf 'an ḡaḡāiqi-t-tanzīl» (الكشاف عن حقائق التنزيل) nomli tafsirini Jurjoniyniyni

zikk etilgan ikki asari asosida yozgan. Bu davr oxirlarida yozilgan asarlarga balogʻat yoʻgʻrilgan boʻlib, bu ilm oʻziga asta-sekin bayon, maʼoniy va badiʼ ilmlarini birlashtirdi. Fahriddin ar-Roziy (vaf. 606/1209) tomonidan yozilgan «Nihayātu-l-iʼjāz fī dirāyati-l-iʼjāz min Asrāru-l-balāḡa wa Dalāilu-l-iʼjāz» (نهاية الإعجاز في دراية الإعجاز من أسرار البلاغة) (ودلائل الإعجاز) – ushbu davrning boshqa bir asari. Asar Abdulqohir al-Jurjoniyni ikki asari asosida va Rashiduddin Muhammad ibn Muhammad al-Vatvotning (vaf. 573/1177) forsha «Ḥadāiq-u-s-sihr fī daqāiqi-š-šīʼr» (حدايق السحر في دقائق الشعر) asarida jamlangan badiʼga oid sanʼatlarni qoʻshib yaratilgan. Abu Yaʼqub as-Sakkokiyni (vaf. 626/1229) «Miftōḥul-ulum» (مفتاح العلوم), Ziyovuddin Ibnu-l-Asirning (vaf. 637/1239) «Masalu-s-sāir fī adabi-l-kātib va-š-šāir» (مثل السائر) «Al-jāmiʼu-l-kabīr fī šināʼati-l-manzūm mina-l-kalām wa-l-manšur» (الجامع الكبير) (في صناعة المنظوم من الكلام و المنشور), Ibn Abul-Isba al-Misriyni (vaf. 654/1256) «Badīʼu-l-Qurān» (بدیع) (تحرير التحرير) asari, Yahyo ibn Hamza al-Alaviyni (vaf. 749/1348) «At-ṭarāzu-l-mutaḍammīn li-Asrāri-l-balāḡa» (الطراز) (المتضمن لأسرار البلاغة) asarlari shular jumlasidan hisoblanadi [30:129].

Balogʻatning uchinchi davri XIV asr oʻrtalaridan XIX asr oxirigacha davom etgan. Bu uzoq davrda barcha fanlarning boshqa sohalarida boʻlgani kabi balogʻat fanlarida ham turgʻunlik davri boʻlgan. Abu Yaʼqub as-Sakkokiyni «Miftāḥu-l-ulūm» asarining uchinchi boʻlimi asosida Qavziniy tarafidan «Talḥīsʼu-l-Miftāḥ» asarini yozilgan. Bugungi kungacha Sakkokiyni kitobiga sharh, keyinchalik, yozilgan xoshiya va izohlar saqlanib qolgan [27:129].

Endilikda islom olamida yaratilib turgan alohida asarlar oʻrniga tasniflar, sharhlar va talxislar bilan kifoyalandi va bu holat balogʻatga oid tadqiqotlarda yaqqol namoyon boʻldi.

Bu davrda bayon, maoniy va badiʼ shaklida uchlik tasnifi davom etdi. Bu davrning balogʻat ilmiga oid eʼtiborli asarlari: Azududdin al-Oʻshiyning (vaf. 756/1355), «Al-fawāidu-l-ḡiyāsiyya» (الفوائد الغياثية), Sakkokiyni «Miftāḥul-ulūm» asarining balogʻatga oid uchinchi qismi, Saʼduddin Taftazoniyni (vaf. 792/1390) «Al-muṭawwal ʼala-t-talḥīs» (المطول على التلخيص), Sayyid Sharif al-Jurjoniyni (vaf. 816/1413) «Ḥāšiyatu-s-sayyid ʼala-l-Muṭawwal» (حاشية السيد علي المطول),

Hasan Chalabiyni (vaf. 886/1481) «Ḥāšiyatu ʼala šarḥi-l-Muṭawwal» (حاشية على شرح المطول), Abul-Qosim al-Lays Samarqandiyni (vaf. 888/1483) «Ḥāšiyatu abi-l-Qāsim al-Laysiy as-Samarqandi ʼala-l-Muṭawwal» (حاشية أبي القاسم الليسي السمرقندي) (على المطول), Abdulhakim as-Siyalkutiyni (vaf. 1067/1656) «Ḥāšiyatu ʼala-l-Muṭawwal» (حاشية على) [المطول] 31:129].

Bu davrda sharh va izoh tarzida yozilgan bu ishlar islom olamidagi adabiy-ilmiiy tushunchaga oid nozik tahlil va tanqidlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Balogʻat fani bu davrgacha boʻlgan xususiyatlariga koʻra, odatda, ikki asosiy maktabga, yaʼni ilohiyot-falsafa maktabi va adabiyot maktabiga boʻlinadi. Suyutiy bu ikki bosqichni fors va faylasuflar maktabi hamda arab va balogʻat maktabi deb ifodalaydi.

A) Kalom va falsafa maktabi. Bu maktabda mantiqiy taʼriflar, tasniflar, falsafiy va mantiqiy atamalar ustunlik qiladi. Bu maktab aʼzolari oʻzlarining soʻzomonligi va soʻz boyligi bilan mashhur boʻlgan kishilardan koʻplab misollar keltirib, yangicha uslub va tushuncha hosil qilish oʻrniga, mantiq va fazoviy qoidalarga muvofiq tavsifdan iborat tushunarsiz va zich matnni ilgari surishni maʼqul koʻrdilar. Ular bu matnlarni tushunish uchun sharh, hoshiya va izoh yozish zarurligini tushunib yetganlar. Ayniqsa, Sakkokiyni keyingi olimlar bor kuchlarini ana shu qiyin matnlarni tushunishga, bunday asarlarni sinchiklab tahlil va tanqid qilishga sarflaganlar. Ochiq aytganda, ular avvalgi davr asarlari kichik hajmli va qisqa boʻlganligi, shuningdek, misollar bilan kengroq yoritilmaganligi sababli, asosan, tanqidiy matn tuzishga, avvalgi asarlarni izohlashga va ochishga katta urgʻu berganlar.

Binobarin, ularning balogʻatga oid shaxsiy qarashlari ana shu sharh va izohlarda aks etgan. Islom olamining sharqiy qismida hukmron boʻlgan bu maktab tamoyillari asosida yozilgan asarlar Abdulqohir al-Jurjoniyni «Dalāilu-l-iʼjāz» asari, Zamaxshariyni «Al-kaššāf» asari, balogʻatning yetuk olimlaridan Fahriddin ar-Roziyni «Nihayātu-l-iʼjāz fī dirāyati-l-iʼjāz» asari, Yusuf Sakkokiyni «Miftāḥu-l-ulūm» asari, Badriddin ibn Molikning «al-Miṣbāḥ fī ʼulūmi-l-maʼāni wa-l-bayān wa-l-badīʼ» (المصباح في علوم المعاني والبيان) asari, Qazviniyni «Talḥīšu-l-Miftāḥ ila-l-iydāḥ» (تلخيص المفتاح إلى الإيضاح) asari, Saʼduddin

Taftazoniyning «al-Muṭawwal» va «al-Muḥṭaṣar» asarlari va ularga keyinroq yozilgan sharhlar, hoshiyalarlar va izohlarni misol qilib keltirish mumkin [28:28].

B) Adabiyot maktabi. Bu maktab aʼzolari falsafiy va mantiqiy atama va taʼriflardan koʻra adabiy did va badiiy mezonlarga asoslanib, koʻplab misol va masalalar asosida adabiy did va soʻzlashuv uslubini ochib berishga harakat qilganlar. Bu maktabga mansub asarlar kalom maktabidan koʻra oʻqish va tushunish osonroq boʻlgani uchun ular haqida sharh, izoh va hoshiyalarga ehtiyoj qolmagan.

Arabiiston yarimoroli, Iroq, Suriya, Misr va Marokashda hukmron boʻlgan, arab tili ona tili sifatida qoʻllaniladigan bu maktab tamoyillari asosida yozilgan asosiy asarlar Ibn Rushk Kayrovoniyning «Al-ʿumda» (العمدة) asari hamda Ibn Sinon Hafizning «Sirru-l-faṣāḥa» (سر الفصاحة) asaridir. Usoma ibn Munkizning «Al-baḍīʾ fī naqdis-sirr» (البدیع فی نقد السر) asari, Ziyovuddin Ibnu-l-Asirning «Al-jāmiʾu-l-kabīr» (الجامع الكبير) va yana Ibn Abul-Isba al-Misriyning «Baḍīʾu-l-Qurʾān» (بدیع القرآن) asari shular jumlasidndir. Yahyo ibn Hamza al-Alaviy bu ikki mazhab qarashlarini birlashtirib, «At-tarāzu-l-mutaḍammin li-Asrāri-l-balāḡa» nomli asar yozgan boʻlsa-da, bu asar oʻzidan keyin koʻp ommalashmagan. Bir xil sharoitda tugʻilib, rivojlangan bu maktablarni bir-biridan maʼlum chiziqlar bilan ajratib boʻlmaydi. Holbuki, islom olamida balogʻat deyilganda birinchi navbatda kalom va falsafa maktabi hamda bu maktabga mansub mualliflarning asarlari ham yodga tushadi.

Balogʻatning toʻrtinchi davri XIX-asrning oxiridan hozirgi kungacha davom etgan. Bu islom olami Yevropa bilan aloqa qilgandan soʻng baʼzi yangi izlanishlar boshlangan davrdir. Mazkur davrda yetishib chiqqan soʻz sanʼatkorlarini boshqa koʻplab fan sohalarida boʻlgani kabi ikki guruhga boʻlish mumkin: mumtoz badiiyatshunoslikni davom ettiruvchilar va unga zamonaviy jihat bermoqchi boʻlganlar. XX asr notiqqlarining oʻziga xos jihati shundaki, ular avvalgi davrlarda yozilgan va shu davr boshida nashr etilgan matn, sharh va izohlardan foydalanib, mavzuni oʻz fikriga koʻra ifodalashga kirishadilar. Bu davrda mumtoz uslubni kichik qoʻshimchalar bilan davom ettirgan notiqqlar va ularning baʼzi asarlari quyidagilardir: Husayn ibn Ahmad al-Marsafiyning (vaf. 1307/1889)

«Al-waṣīlatu-l-adabiyya ila-l-ʿulūmi-l-ʿarabiyya» (الوصيلة الأدبية الى العلوم العربية) asari; Ahmad al-Hoshimiyning (vaf. 1362/1943) «Jawāhiru-l-balāḡa f-l-maʿāni wa-l-bayān wa-l-baḍīʾ» (جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبدیع) asari; Ahmad Muṣṭafo Maragʻi (vaf. 1952) «ʿUlūmu-l-balāḡa» (علوم البلاغة) asarlaridir [32:115].

Balogʻatga zamonaviy jihat bermoqchi boʻlganlar, odatda, gʻarb adabiyotini oʻqigan va oʻrgangan, bu adabiyotdagi oʻzgarishlardan taʼsirlangan odamlardir. Ular balogʻat ilmini adabiy tanqid bilan chambarchas bogʻlash va gʻarbdagi kabi estetik tadqiqotlardan foydalanish zarurligini taʼkidladilar. Eng muhim vakillari Toha Husayn, Abbos Mahmud al-Akkad va Ibrohim Maziniydir. Ularning koʻpchiligi toʻgʻridan-toʻgʻri balogʻat bilan bogʻliq asarlar yozmasalar-da, oʻz asarlarida balogʻatga oʻrin ajratgan odamlardir. Balogʻat olimlar va ularning asarlari quyidagilardir:

Amin al-Huliyning «Fannu-l-qawl al-balāḡa wa ʿilmu-n-naḥṣ» (فن القول البلاغة وعلم النفس) asari; Ahmad Hasan az-Zayyotning «Difāʾ ʿani-l-balāḡa» (دفاع عن البلاغة) va Ali al-Karim – Muṣṭafo Aminning «Al-balāḡatu-l-wāḍiḥa» (البلاغة الواضحة) asari shular jumlasidandir [32:117].

Balogʻat fani boʻyicha hijriy II asrdan boshlab asarlar yozila boshlangan. Bayon ilmi haqida yozilgan dastlabki asar Abu Ubayda Maʼmar ibn al-Musanniy al-Basriyning «Majāzu-l-Qurʾān» kitobi boʻlib, u ilmi bayonning ilm sifatida shakllanishiga asos boʻlgan. Abu Ubayda alloma Xalil ibn Ahmadning shogirdi boʻlib (vaf. 206/821), Sibavayhning ustoizidir [28:24].

Maʼoniy ilmi haqida koʻplab mualliflarning asarlari mavjud. Lekin, uslubida yagona boʻlgan, adiblar sardori deya tanilgan Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johizning (vaf. 255/869) «al-Bayān wa-tabyīn» hamda «Iʿjāzu-l-Qurʾān» kitoblari ular orasida alohida ajralib turadi. Undan keyin Abu Abbos al-Mubarrad «al-Kāmil» asari bilan bu fanga oʻz hissasini qoʻshgan.

Saʼduddin Taftazoniyning balogʻat ilmiga oid «Muḥṭaṣaru-l-maʿāni» (مختصر المعاني) nomli asari boʻlib, u Qazviniyning «Talḥīṣu-l-miftāḥ» asariga yozilgan ikkinchi sharhidir. Asar muqaddimasidan Taftazoniy mazkur asarni oʻzi maxsus nomlamagani maʼlum boʻladi. Keyinchalik asar «Aṣ-ṣarḥu-ṣ-ṣaḡīr» nomi bilan ham atalgan. Bu asarga Subki Nazir «Havāshi-ṣ-ṣarḥi-ṣ-ṣaḡīr» nomli xoshiya yozgan. Saʼduddin Taftazoniy «Muḥṭaṣaru-l-

ma'āniy» asarini 756/1355 sanada G'ijduvonda nihoyasiga yetkazgan va uni sulton Abu Muzaffar Mahmud Jonibekxonga taqdim qilgan [25:236].

XULOSA

Sa'duddin Taftazoniy balog'atga oid asarlarni sharh qilishda aniqlikka juda katta e'tibor qaratgan va o'zi sharh qilayotgan asarlarning mualliflari tomonidan yozilgan qo'lyozma nusxalaridan foydalangan. U balog'atga oid uchinchi asari «Sharhu-l-miftah» ning ba'zi o'rinlarida avval yozgan ikki asari «Mutavval» va «Muxtasaru-l-ma'oni» da qo'llagan uslubidan o'zgacha yondashgan. Unda ilmiy tahlillarni va misollarni ko'paytirgan. Unda balog'atga oid juda nozik masalalarni ham keltirgan. Sa'duddin Taftazoniy o'zining ikkinchi sharhi «Muxtasaru-l-ma'oni» da avval yozgan sharh asari «Mutavval» ni muxtasar qilish bilan birga unga balog'atga oid qo'shimcha yanililiklar ham kiritgan va ularni rivojlantirgan. Taftazoniyni balog'atga oid asarlari mundariyasi, har uchala asarda bir xil. Mundarija bir-birini takrorlasa-da, asosiy o'zgarishlar asar matnida o'z aksini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. سعد الدين التفتازاني. الشرح المطول لتلخيص المفتاح. – بيروت: دار الكتب العلمية، 2013. – 792 ص.
2. سعد الدين التفتازاني. مختصر المعاني شرح كتاب تلخيص المفتاح. – اسطنبول: دار الشفاء، 2017. – 704 ص.
3. سعد الدين التفتازاني. شرح مفتاح العلوم. – دمشق: دار تقوى الشام، 2020. – 793 ص.
4. ابن بحر الجاحظ. كتاب البيان والتبيين. – مكتبة النور، 2006. – 444 ص.
5. الجرجاني. دلائل الإعجاز في المعاني. – القاهرة: المكتبة التوفيقية، 2005. – 716 ص.
6. أبو يعقوب السكاكي. مفتاح العلوم \ تحقيق د. عبد الحميد الهنداوي؛ علي جارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. – البياض-المعاني-البديع. – القاهرة، 1999. – 539 ص.
7. جلال الدين القزويني. الإيضاح في علوم البلاغة المعاني والبيان والبديع. – لبنان: دار الكتب العلمية، 2003. – 415 ص.
8. بكرى شيخ أمين. البلاغة العربية في ثوبها الجديد. – بيروت، 1984. – 198 ص.
9. عبد العزيز عتيق. علم البديع. – بيروت: دار النهضة العربية، 2015. – 248 ص.
10. بدوي طبانة. معجم البلاغة العربية في مجلدين. الطبعة الثالثة. – جدة: دار المنارة، 1988. – 781 ص.
11. أبو يعقوب السكاكي. مفتاح العلوم \ تحقيق د. عبد الحميد الهنداوي؛ علي جارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. – البياض-المعاني-البديع. – القاهرة، 1999. – 539 ص.

12. أحمد الهاشمي. جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبديع. – بيروت: دار إحياء التراث العربي، 2008. – 300 ص.
13. الفناري. حاشية على المطول. – بيروت: دار الكتب، 2007. – 464 ص.
14. بكرى شيخ أمين. البلاغة العربية في ثوبها الجديد. – بيروت، 1984. – 198 ص.
15. جلال الدين السيوطي. بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة. – ج. 2. – مصر، 1967. – 600 ص.
16. شوقي ضيف. البلاغة تطور وتاريخ. – بيروت، 2008. – 388 ص.
17. عبد العزيز عتيق. علم البيان. – بيروت: دار النهضة العربية، 1986. – 226 ص.
18. عبد العزيز عتيق. علم البديع. – بيروت: دار النهضة العربية، 2015. – 248 ص.
19. عبد العزيز عتيق. علم المعاني. – بيروت: دار النهضة العربية، 1985. – 226 ص.
20. عبد القاهر الجرجاني. أسرار البلاغة. – جدة: دار المدني، 1991. – 548 ص.
21. فضل حسن عباس. البلاغة – فنونها وأفانها: علم المعاني. – عمان: دار الفرقان، 1997. الطبعة الرابعة. – 616 ص.
22. صالح ساسه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. – دار الرائد للطباعة والنشر، 2007. – 400 ص.
23. ابن وهب. البرهان في وجوه البيان. – مصر: مكتبة الشباب، 2017. – 419 ص.
24. محمد أبو الفضل علي محمد البغوى. عسكري، كتاب الصنعتين. – القاهرة: 1952. – 241 ص.
25. محمد ابن حيدر البغدادي. قانون البلاغة. – بيروت: 1989. – 171 ص.
26. أحمد أمين. ظهور الإسلام. – بيروت: دار النجدة العربية، 1969. – 350 ص.
27. طه أحمد إبراهيم. تاريخ النقد الأدبي عند العرب. – بيروت: نقد النشر، 1985. – 220 ص.
28. تاريخ علوم البلاغة والتعريف برجالها. أحمد مصطفى المراغي. – مصر، 1950. – 24 ص.
29. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون. حاجي خليفة. – مصر، 1999. – 1123 ص.
30. Tarixu ulumi-l-balag'a va-t-ta'rif bi-rijaliha. Ahmad Mustafa al-Marog'iy. Misr. 1950.
31. Mehmed Abdurrahman, Tertib-i Cedid Belâgat-ı Osmâniyye, İstanbul 1309. – S. 80.
32. Abdurrahman Fehmi, İslam Medeniyeti Tarihi - Medresetü'l-Arab, İzmir 2005, s. 345.
33. Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları”, EAÜİFD, VIII (1988). – S. 115.